

BOLSONARO OG HANS EVANGELIKALE STØTTESPILLERE I BRASIL

Sekularisme under nytt press?

Med valget av Jair Messias Bolsonaro som Brasils president i 2018 ble de evangelikale kristne sin politiske makt i landet mer tydelig enn noen gang. For første gang hadde de mest profilerte protestantiske lederne omfavnet samme presidentkandidat. Det bidro til seier for høyrekandidaten Bolsonaro – som siden har basert seg på alliansen med dette nye kristne høyre i Latin-Amerikas største økonomi. Det er en allianse som setter landets sekularistiske tradisjon under press.

Abstract (English)

Evangelical Christians have been a growing political force in Latin America. In Brazil, particularly, the election of the rightwing candidate Jair Bolsonaro as president in 2018 made the political relevance of evangelical Christians clearer than ever. The support of evangelicals was a key element for Bolsonaro's victory. His political debt is reflected in a rhetoric that emphasizes the importance of evangelical Christian values and this rhetoric often blurs the separation between the state and religion. In this article, we analyze the political impact of evangelical Christians in Brazil and discuss to what extent the alliance between this group and president Bolsonaro represents a threat to Brazil's secularist tradition.

Key words: Brazil, Religion and politics, Secularism, Evangelicals

Ole Jakob Løland (f. 1981) o.j.loland@teologi.uio.no. PhD i teologi fra Det teologiske fakultet (TF), Universitetet i Oslo 2017. Postdoktor ved TF og førstebibliotekar ved Humsam-biblioteket, Universitetsbiblioteket (UB). Blant hans siste publikasjoner er «The Political Conditions and Theological Foundations of the New Christian Right in Brazil» i *Iberoamericana – Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*, 49 (1), pp.63–73. Postnummer: 3510 Hønefoss.

Yuri Kasahara (f.1981) yurik@oslomet.no. PhD i statsvitenskap fra Instituto Universitário de Pesquisas do Rio de Janeiro, Universidade Cândido Mendes, Brasil 2009. Forsker II ved By- og regionsforskningsinstituttet (NIBR). Blant hans siste publikasjoner er «Presidencialismo em crise ou parlamentarismo por outros meios? Impeachments presidenciais no Brasil e na América Latina» i *Revista de Ciências Sociais* 49 (1), 30-54. Postnummer: 0663 Oslo.

Brasil ble født katolsk. Portugisernes erobring og katolsk misjonering gikk hånd i hand. Og da Brasil løsrev seg fra Portugal i 1822 ble katolisismen offisiell religion for det desidert største landet blant de nye og uavhengige statene i Latin-Amerika. Men i 1889 ble Brasil erklært republikk, noe som delvis var et resultat av et ønske fra militære og sekulære eliter om å kutte båndene mellom den nye staten og den gamle kirken. På dette tidspunktet var den politiske og juridiske eliten preget av liberalt og positivistisk tankegods og i særlig grad inspirert av USAs konstitusjonelle skille mellom kirke og stat.¹

Selv om dette skillet satt grunnleggende betingelser for religionens innflytelse i stat og politikk, har sekularisme vært gjenstand for debatt på samme tid som religiøsitet i Brasil har forblitt høy. Religion har vært en viktig kraft i brasiliansk samfunnsliv. Katolske sosiale bevegelser spilte avgjørende roller i motstanden mot militærdiktaturet som ga fra seg makten i 1985. Og i demokratiseringsprosessen var katolske miljøer sentrale i oppbygningen av det brasilianske arbeiderpartiet (*Partido dos Trabalhadores*).² Så sent som i 1990 var partiets sosiale base fagforeningsfolk og aktivister fra kirkelige miljøer.³

Mens den katolske kirken fremdeles tar et tydelig standpunkt i en del samfunnsdebatter i Brasil, har katolisismens tidligere dominans blitt tydelig svekket med den raskt voksende gruppen av evangelikale (*evangélicos*) protestanter i brasiliansk politikk.⁴ Valget av president Jair Messias Bolsonaro (1955-) i 2018, med en overveldende støtte av evangelikale kristne fra særlig pinsekirker, har tydeliggjort hvor viktig den delen av samfunnet har blitt for brasiliansk politikk.

I denne artikkelen kartlegger vi utviklingen av evangelikal kristendom som maktfaktor i brasiliansk politikk og diskuterer hvordan denne nye politiske kraften som Bolsonaros alliansepartner har påvirket sekularismens stilling i Brasil. Vi argumenterer for at Bolsonaros allianse med evangelikale kristne hittil ikke har rokket ved grunnbetingelsene for institusjonalisert sekularisme i Brasil, til tross for at presidenten på et retorisk nivå utgjort angrep på disse betingelsene. Vi analyserer også pinsevennen Marcelo Crivellas periode som ordfører av Rio de Janeiro (2016-2020) som case for evangelikal politikk på lokalt nivå. Vi konkluderer med at Brasils føderale modell og domstolene i det store og hele fungerer som et institusjonelt forsvar mot angrep på landets sekularistiske tradisjon.

Mens sekularisme i bredere forstand kan forstås som en ideologi som anser religion for å være et tilbakelagt historisk stadium som moderne samfunn bør fri seg fra,⁵ viser begrepet i vår bruk først og fremst til sekularisme som en politisk styringsform.⁶ En sekularistisk statsdoktrine vil kombinere prinsippet om fri religionsutøvelse med et annet prinsipp: Ikke-etablering av religion (engelsk: *disestablishment*).⁷ Politisk sekularisme i denne forstand er også en integrert del av en liberal konstitusjonalisme basert på prinsipper om maktfordeling, like borgerrettigheter og utøvelse av offentlige verv for allmennhetens beste. Staten må være nøytral i forhold til spesifikt religiøse doktriner og kan ikke definere folket ut fra en

religiøs identitet. Dernest må den til en viss grad regulere religion, men uten at det rammer den frie religionsutøvelsen.⁸

Et viktig spørsmål i Brasil i dag er til hvilken grad den økende politisk tyngde av evangelikale kristne med Bolsonaro som frontfigur kan påvirke sekularismens posisjon. Mens grunnlovens skille mellom kirke og stat har ligget fast, er det først og fremst den religiøse sammensetningen av befolkningen som har endret seg i Brasil. Det er dette siste som har gitt nye religiøse impulser og pressgrupper til brasiliansk politikk.

Sekularisme på brasiliansk

Allerede under keisertiden (1822-1889), da Brasil hadde løsrevet seg fra kolonimakten Portugal og utnevnt den portugisiske prinsen Pedro til keiser, fikk protestanter tillatelse til å emigrere og bosette seg i Brasil. Likevel var det først etter at Brasil ble republikk at religionsfriheten ble formelt stadfestet. Den katolske kirke forble den suverent største og best utbygde ikke-statlige organisasjonen i lang tid. Samtidig var det et kulturelt katolsk hegemoni som til tross for grunnlovens formelle nøytralitet i praksis banet vei for visse katolske privilegier. Kristus-statuen i Rio de Janeiro, krusifikser i Kongressalen og andre offentlige bygg samt konkordatet med Vatikanet er materielle uttrykk for dette. En annen side ved dette hegemoniet var forfølgelsen av afro-brasiliansk religiøsitet som pågikk helt ut i 1940-årene gjennom politiets inngripen og domstolenes diskriminering.⁹ Senest i 2010 inngikk et Brasil ledet av president Luiz Inácio Lula da Silva fra det venstreorienterte brasilianske arbeiderpartiet en ny bilateral avtale med Vatikanet. Like fullt er privilegiene for den katolske kirken i Brasil få, sammenliknet med andre latinamerikanske land. Både Argentina og Costa Rica gir den katolske kirken en særskilt status som minner om de tidligere nordiske statskirkene (samt den nåværende danske) med visse økonomiske overføringer fra stat til kirke.

Da demokratiet ble gjeninnført i Brasil i 1985 la man opp til en bred politisk prosess i utarbeidelsen av en ny grunnlov. Den katolske kirke hadde gradvis sluttet seg til og gått fremst i den politiske kampen mot militærdiktaturet. Slik hadde den oversatt talen fra Det annet Vatikankonsil (1962-65) om gudgitte rettigheter for det skapte mennesket til et vokabular om menneskerettigheter på den politiske arenaen. Dermed hadde brasiliansk katolisisme også forpliktet seg på en prinsipiell tenkning om menneskerettigheter og likebehandling av religiøse grupper, inkludert ikke-katolske livssyn. Samtidig var den protestantiske minoriteten i kontinuerlig vekst. I 1980 utgjorde de 6,6 % av befolkningen og blant de nyvalgte parlamentarikerne høsten 1986 som senere skulle utgjorde stammen i grunnlovsforsamlingen var hele 33 (av 487) protestanter - 18 av dem var pinsevenner.¹⁰ Dette vakte nasjonal oppsikt og bidro til å sette beskyttelse av religiøse minoriteter på agendaen. Selv om noen av parlamentarikerne med pentekostal bakgrunn var opptatt av symbolsaker som at Bibelen skulle ligge ved grunnlovsforsamlingens talestol og at Gud

eksplisitt skulle nevnes i innledningen til grunnlovsteksten opptrådte gruppen samlet for å sikre at den katolske kirken ikke skulle ha privilegier i grunnlovsteksten.¹¹ Generelt var de evangelikale politikerne opptatt å bruke sekularisme som en mekanisme for å minske innflytelsen til den katolske kirken i religionsundervisningen i grunnskolen. De ville for enhver pris unngå en situasjon der katolikkene fikk monopol på å undervise om religion i skolen, ettersom det siden 1934 hadde stått i grunnloven at staten var forpliktet til å tilby religionsundervisning.¹²

Grunnloven av 1988 videreførte prinsippene fra republikkens fødsel når det gjaldt forholdet mellom stat og religion. Artikkel 5 slo fast at alle brasilianere hadde rett til religionsfrihet. I tillegg, ble i den nye grunnloven stadfestet prinsippet om ikke-etablering av en statsreligion i alle politiske nivå av brasilianske føderasjonen.

Nøytraliteten til staten overfor religion kan begrunnes i at religion er et privat valg som individet foretar. Og sekularismen forutsetter et skille mellom den private beveggrunnen for dette individuelle valget og et offentlig prinsipp for regulering av religion.¹³ Men religion i Brasil er på ingen måte begrenset til privatsfæren. Terskelen er lav for å argumentere politisk ved hjelp av religion eller iscenesette sin egen religiøsitet i den politiske sfæren. Til tross for at prinsippet om ikke-etablering og ikke-intervensjon i religiøse fellesskap er styrende for brasiliansk religionspolitikk er det likevel ikke enighet om hva som ligger i at staten er sekulær. I den brasilianske modellen for statens relasjon til religion ligger det en uavklart spenning mellom et prinsipp om at staten skal være religiøst nøytral og konservative verdier som er viktig for en stor del av befolkningen som igjen kan begrense rettigheter for minoriteter som ikke ha det samme livssynet.

Det kan gi god mening å betegne brasiliansk sekularisme som en passiv form for statlig styring av religion, i motsetning til den mer aktive franske.¹⁴ Den bygger på en idé om at skillet mellom stat og religion forplikter staten til å være så passiv som mulig i forhold til religiøse praksiser og grupper. Det er ikke nok å la være å etablere en statsreligion, men staten skal bestrebe seg på å lene seg tilbake for å unngå partisk inngripen i religionenes indre liv. I Brasils tilfelle innebærer dette at økonomiske overføringer eller subsidier til trossamfunn er grunnlovsstridig. Like fullt er trossamfunnene, i all hovedsak kristne kirker, unntatt skatt på inntekt, salg og slipper å betale arbeidsgiveravgift.¹⁵ Ifølge et tillegg til grunnloven fra 1993 (artikkel 150, punkt VI) kan ikke den brasilianske staten skattlegge kirker eller andre trossamfunn (*templos de qualquer culto*).

Til gjengjeld er det forventet at kirker ikke skal blande seg direkte inn i politiske valg. Det er, for eksempel, forbudt at religiøse lederne, særlig pastorer og prester, støtter en kandidat mens de holder religiøse møter i valgperioder. Opprinnelig var målet å holde religion utenfor politiske prosesser som kunne gjøre vanskelig å holde skillet mellom religionen og staten. Men det finnes en rekke måter å omgå forbudet på. Man kan for eksempel med en tydelig religiøs rolle som pastor eller prest omfavne en politisk kandidat utenfor gudstjenesten og på en annen enn kirkens eiendom. Det kan derfor sies å være en stadig

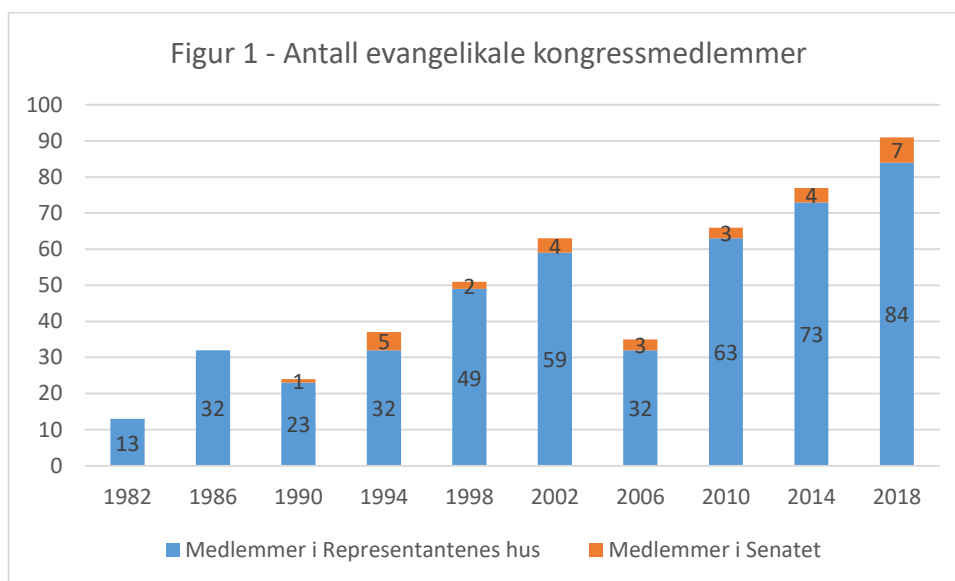
større selvmotsigelse i Brasil i dag når det i økende grad fremsettes krav fra evangelikale kirker, særlig pinsevenner, om mer omfattende skattelettelse samtidig som de er tungt involvert i ulike former for politikk. I den senere tid har disse kirkene i tillegg til krav om skattelettelse forsøkt å få vinne gehør for å få frigitt store beløp som de skylder den brasilianske staten.¹⁶

Det var slett ikke uten grunn at de første evangelikale parlamentarikerne på 1980-tallet var bekymret for religionsundervisningen i skolen. Skolen er et felt av politikken hvor den konkrete anvendelsen av prinsippene om ikke-etablering og fri religionsutøvelse forteller mye om hva slags sekularisme som utfoldes i et land. Den mer passive formen for sekularisme i Brasil kan sies å komme til uttrykk gjennom at grunnloven av 1988, i likhet med foregående fra 1934, stadfester at den offentlige skolen skal tilby religionsopplæring. Det er altså ikke en stat som henviser religion til et privat domene utenfor skolen. Og brasiliansk lov går enda lenger. For senest i 2017 avgjøre høyesterett med knapt flertall (6-5) at undervisningen kan foretas av en som selv bekjenner seg til religionen.¹⁷ Dermed kan religionsundervisningen få en bekjennelsesmessig karakter. I et land med økende religiøs pluralisme vil en slik opplæring kunne komme i konflikt med religionsfriheten, hvilket høyesterett løste med tillegget om at religionsundervisningen måtte anses som valgfri for den enkelte elev.

Den presbyterianske pastoren Milton Ribeiro (1958-) ble i 2020 utnevnt av Jair Bolsonaro til ny utdanningsminister. Med en regjering som hadde drevet valgkamp på å bruke skolen til å bekjempe «kulturmarxisme» i forsvaret for «kristne verdier» var det knyttet spenning til ny evangelikal minister på dette feltet. Ribeiro gjorde seg tidlig bemerket i brasilianske medier med å påstå at homofile kom fra kaotiske familier og at fysisk avstraffelse av barn kunne gjøre god nytte. Ville han spre kristenfundamentalisme i den offentlige skolen? Da Ribeiro ble utnevnt fremhevet han viktigheten av en sekulær stat, hvilket ikke var ren opportuniste. Ribeiro hadde tidligere engasjert seg mot religionsundervisning i skolen. I 2009 satt presbyterianeren side om side med grunnleggeren av foreningen for brasilianske ateister og agnostikere (*Associação Brasileira de Ateus e Agnósticos*) i kongressen for å stoppe et lovforslag om religionsundervisningen, antakelig i frykt for at daværende president Lula og regjeringen kom til å undertegne et konkordat med Vatikanet som forpliktet staten til å gi katolikker hegemoni på religiøs opplæring i den offentlige skolen.¹⁸ Det er naturlig å tenke at Ribeiro representerte interessene til den religiøse minoriteten av 'evangélicos' som ikke ønsket å gi katolisismen forrang. Ut fra denne religiøse gruppens stilling som minoritet virker det derfor lite sannsynlig at Bolsonaros regjering med de evangelikale støtte er i ferd med å etablere en konfesjonell brasiliansk stat. Incentivene til å forsvare statens sekularitet er fortsatt sterke, selv om formen på brasiliansk sekularisme kan endres ut fra nye politiske styrkeforhold som igjen påvirkes av en raskt voksende gruppe av evangelikale kristne som nå teller rundt 30 prosent av befolkningen.¹⁹

Protestantiske aktører i brasiliansk politikk

De 32 evangelikale parlamentarikerne som ble valgt inn i kongressen i det første frie valget etter epoken med militærdiktaturet (1964-1985) var et forvarsel om hva som skulle komme. Etter valget i 2018 hadde antallet kommet opp i hele 91 og utgjorde en av de største politiske blokkene i den brasilianske kongressen.²⁰ Selv om ingen parti har monopol på evangelikale politikere, har denne blokken blitt stadig mer konservativ. I dag er det kun åtte av de evangelikale kongressmedlemmene som tilhører venstreorienterte partier. De fleste er fordelt på konservative høyrepartier som representerer det mest pålitelige og lojale parlamentariske grunnlaget for Bolsonaro's regjering.²¹

22

Av de 84 medlemmene i det nedre kammeret til den brasilianske kongressen og de 7 i det øvre kammeret (senatet) som tilhører den evangelikale blokken (*Bancada Evangélica*) har over en tredel bakgrunn fra *Assembléias de Deus*, en avlegger av «Assemblies of God». Denne pinsebevegelsen kom til Brasil rundt 1910 med nordamerikansk og svensk misjon. I dag er den Brasils største sammenslutning av pinsevenner og en av verdens desidert største.

Gruppen med parlamentarikere fra *Igreja Universal do Reino de Deus* (IURD) teller 17, hvilket betyr at denne typen evangelikale kristne er overrepresentert i forhold til andre protestantiske befolkningsgrupper. Det reflekterer en mer systematisk valgkampstrategi enn i en noen annen kirke. Mens *assembleístas* er fordelt i mange forskjellige partier, er alle (bortsett av en) med tilknytning til IURD fra partiet *Republicanos*. Det ble grunnlagt av aktører tilknyttet IURD i 2003. I dag har partiet 32 kongressmedlemmer og er det største «evangelikale» parti i kongressen.

IURD er blant kirkene som kan ende på kanten av loven i et land der det ikke er tillatt å drive politisk valgkamp på kirkenes eiendommer. Lenger unna kirkenes fysiske grunn derimot er pastorenes omfavnelser av spesifikke kandidater eller partier beskyttet av ytringsfriheten og sammenblandingen blir i praksis synlig.²³

Vekst av evangelikale har naturlignok inspirert mye av forskningen om nyere politisk adferd i Brasil. Forskningen viser evangelikale kirker spesialisere seg ulike velgergrupper i forbindelse med lansering av kandidater. I kommuner med mer mangfold av evangelikale kirker finnes det flere slike kandidater og velgerne stemmer i høyere grad for dem. Det betyr at kirkene satser på kandidater i de store byene siden noe evangelikale kirker er mest populære blant de fattige mens andre har mer oppslutning i middelklassen og blant de rikeste.²⁴ Andre studier viser at evangelikale velgerne har en tendens å reagere positivt overfor kandidater som holder tittel «pastor» i et hypotetisk valg, mens ikke-evangelikale velgerne reagerer negativt.²⁵

Det har imidlertid ikke vært noen rett vekstkurve for antallet parlamentarikere bakgrunn fra pinsekirker eller andre evangelikale kirkesamfunn i Brasil. Hadde det vært så enkelt som at evangelikale kristne utelukkende stemte på politiske kandidater fra egne kirker ville en slik gradvis økning av protestantiske politikere i kongressen kunne spores. Anslagene til kirken IURD på at maksimalt 20 % av deres religiøse tilhengere vil stemme på kandidater med tilhørighet til kirken gir en pekepinn,²⁶ men er også en indikasjon på at mange av denne typen kristne stemmer på andre kandidater enn det pastorene deres anbefaler eller pålegger dem.

I tillegg har veksten gått i rykk og napp. Det skyldes for det første at generell mistro til politikere i Brasil gjør at gjenvalg er notorisk vanskelig. Tross rekord av antall evangelikale som ble valgt til kongressen i 2018, tapte 35 evangelikale kongressmedlemmer som forsøkte å bli gjenvalgt sine seter. For det andre har partiskifte tidvis vært enda høyere for evangelikale politikere enn andre politikere,²⁷ noe som bidrar til at politikere kan miste noe av partiapparatet og den organisatoriske plattformen de hadde i ryggen da de ble valgt. Og for det tredje har evangelikale politikere til tider fått et rykte på seg for å være mer korruperte enn andre politikere. Det tok seg ikke pent ut da man rett før valget i 2006 fikk se koffertene til pinsepolitikere stappfulle av pengesedler som del av korrupsjonsskandalene *Mensalão* og *Operação Sanguessuggas*.²⁸ Det er for øvrig en forklaring for den nedgangen i 2006 som vises i Figur 1.

Evangelikale politikere har to store utfordringer fremover. For det første har flere partier enn tidligere inntatt tydelige konservative ståsteder i spørsmål om familie, kjønn og seksualitet, inkludert en del politikere fra venstresiden.²⁹ Det er et problem for politikere som bygger opp sin politiske profil rundt disse spørsmålene. Når flere er for de samme sakene er det vanskeligere å skille seg ut. For den andre er det tydelig at for å fortsette å vokse politisk må evangelikale politikere få en tydeligere profil på andre politikkområder enn konservative moral. Dessuten må de demonstrere administrative ferdigheter.

I forhold til spørsmålet om sekularisme ser den evangelikale blokken av politikere ut til i liten grad å utgjøre en utfordring for Brasils religionspolitiske modell. Som nevnt, er skillet mellom religiøs og praksis så utydelig at det er på kant med lovgivningen når kirkene mobiliserer politisk, særlig under valgkamp. Like fullt har ikke evangelikale politikere tatt til

orde for å bryte med grunnleggende sekularistiske prinsipper om fri religionsutøvelse og ikke-etablering av religion. Som representanter for ulike protestantiske minoriteter later det tvert imot til å være i deres interesse å bekjempe forsøk på å begrense religionsfriheten eller etablere en offisiell statsreligion. Samtidig er det tendenser som kan peke i en annen retning.

Bolsonaro ved makten: En svekket sekularisme i Brasil?

Januar 2019 ble Jair Messias Bolsonaro innsatt som Brasils president. Den militære offiseren Bolsonaro hadde i 24 år vært en forholdsvis anonym parlamentariker fra Rio de Janeiro. Bolsonaro er katolikk, men lot seg likevel døpe på nytt i Jordanelven i Israel av en pinsepastor i 2016. Det var begynnelsen på en vellykket politisk allianse med store deler av brasiliansk pinsebevegelse frem til valgseieren i 2018. Som et ekko av Donald Trump erklærte Bolsonaro i innsettelsestalen at han ville sette Brasil først (*Brasil acima de tudo!*) og at han var på en «misjon» for å gjenoppbygge fedrelandet utfra den jødisk-kristne tradisjonen. Han endte talen med å proklamere «Gud over alle!» Kan denne sammenblandingen av religion og politikk sies å utgjøre en trussel overfor brasiliansk sekularisme?

I en tale fra 2017 gikk Bolsonaro til frontalangrep på ideen om en sekulær stat i Brasil: «Vi er et kristent land. Vi kjøper ikke det tullpratet om en sekulær stat. Staten er kristen og den som er imot får flytte vekk.»³⁰ Som president har Bolsonaro derimot snudd i spørsmålet og fastholdt at staten skal være sekulær. Han har gjentatt at «staten er sekulær, men vi er kristne» (*O Estado é laico, mas somos cristãos*). Bolsonaro sammenstiller ideen om at staten er sekulær med at nasjonen er kristen. Dette er en fortolkning av ideen om Brasils sekularitet som kan legitimere vidt forskjellige politiske standpunkter, for eksempel lede til politikk myntet på å kristne staten eller forplikte den på en kristen bekjennelse av et slag. Hittil har vi likevel ikke sett noen konkrete politiske initiativ fra Bolsonaros regjering som skulle rokke ved det Brasils religionspolitiske modell som er bygd på separasjon mellom stat og religion eller det vi ovenfor har betegnet som en passiv og tilbakelemt sekularisme.

Det vi derimot har sett fra Bolsonaro siden innsettelsen er retoriske angrep og forsøk på å mobilisere folkemasser til å protestere mot selve den maktfordelingen som en sekularisme hviler på: Delingen mellom utøvende, lovgivende og dømmende makt. Denne illiberale politiske strategien til Bolsonaro har kommet til uttrykk i presidentens angrep på kongressen og høyesterett. Han har både oppfordret til protester mot disse institusjonene og sluttet seg til folkemassene i protester mot dem. Men selv om han har lovprist militærdiktaturet i Brasil, har han verken forsøkt å oppløse kongressen eller overgi makten til de militære. Institusjonene består. Og selv om Bolsonaro har kommet med homofobe angrep på politiske motstandere, vedtok høyesterett så sent som i juni 2019 å sidestille homofobi med rasisme som lovbrudd. Det viser hvordan det er en kontinuitet i arbeidet til høyesterett fra

arbeiderpartiets regjeringsperiode (2003–2016) og inn i Bolsonaros regjeringstid med å verne om minoritetenes interesser. Et slikt vern er også en prøvestein for en sekularisme i dens forhold til religiøse minoriteter.

Et sterkere politisk enn bare retorisk initiativ kom imidlertid fra Bolsonaro da han i den innledende fasen av COVID-19-pandemien i Brasil utsedte et dekret som oppvurderte gudshus og kirker sin status til å inneha kritiske samfunnsfunksjoner, slik at en nedstengning av dem ble vanskeligere. Dette gjorde Bolsonaro etter at den evangelikale blokken i kongressen hadde lagt press på regjeringen i beskytte kirkenes rett til å holde åpent under helsekrisen. Stenging av kirkene ble et brennbart politisk spørsmål som også tydeliggjorde den brasilianske statens føderale karakter og avdekker spenninger mellom det føderale, delstatlige og kommunale nivået. En av begrunnelsene for å holde gudshusene åpne var forankret i den utbredte ideen i mange pinsekirker om at en åndelig krigføring fant sted og at forbønn og åndelig kamp mot det onde viruset var nødvendig for menneskers fysiske og spirituelle helse. Men en annen side ved begrunnelsen reflekterte synet på religion som et felles velferdsgode som var enda mer uunnværlig for brasilianere flest i krisetider.³¹ Det som kan ansees som sekularistisk motreaksjon mot Bolsonaros initiativ og en resolutt regulering av religionens tilstedeværelse – til tross for religiøse ideer om åndelig krigføring – kom til uttrykk gjennom ulike delstatsmyndigheters beslutning om å forby folkeansamlinger, også i kirkene.³² Denne føderale modellen fungerer sammen med domstolene for å begrense denne type initiativ fra Bolsonaro.

Samtidig har Bolsonaro betydelig makt til å endre sammensetningen av høyesterett, blant annet ved å nominere nye dommere til høyesterett. Som et signal til hans evangelikale støttespillere i kongressen har Bolsonaro uttalt at han vil utnevne en jurist til et ledig sete i høyesterett som er «fryktelig evangelikal» (*terrivelmente evangélico*),³³ et uttrykk som nok spiller på faren mange brasilianere anser at de evangelikales innflytelse utgjør i brasiliansk politikk. Men stikk i strid med dette utsagnet skulle tilsi har Bolsonaro nominert en jurist som hadde støtte fra etablerte politiske miljøer og ikke var særlig kjent for verken kristne verdier eller konservativ moral. Det har resultert i mye kritikk av Bolsonaro fra profilerte evangelikale politikere.³⁴

Illiberal evangelikal politikk i Rio de Janeiro

Rio de Janeiro er ikke bare nummer to på listen over Brasils byer med høyest befolkning. Det er også en by som fra 2016 til 2020 hadde en evangelikal borgermester. Valgseieren til nypinsevennen og gospelsangeren Marcelo Crivella fra IURD i 2016 var en milepæl i evangelikal politikk i Latin-Amerika. Det er ikke tilfeldig at en pinsevenn lyktes med å gå til topps i akkurat denne storbyen, for delstaten Rio de Janeiro var ifølge den offisielle tellingen i 2010 den med en lavest andel katolikker og høyest andel evangelikale i hele Brasil. Også delstaten har blitt styrt av evangelikale politikere. Guvernørene Antony Garotinho (1999-

2002), Benedita da Silva (2002-2003) og Rosinha Garotinho (2003-2007) er alle tre presbyterianere, selv om da Silva først var pinsevenn.³⁵ Men Crivella skiller seg fra disse tre. Han var den første som brukte stolen for å aktivt promotere «evangelikale» konservative verdier.

I løpet av sin periode har Crivella tatt mange beslutninger som krysset grensene mellom det som ofte oppfattes som den religiøse og den politiske sfæren. Crivellas håndtering av karnevalfeiringen er et eksempel. Basert på sine konservative verdier nektet ikke bare Crivella å delta i den offisielle feiringen. Han kuttet også den offentlige støtten til sambaskoler, karnevalarrangementer i tillegg til å skjerpe reguleringen av tradisjonelle gatefeiringer til ære for den afrobrasilianske gudinnen Iemanjá. På den måten rammet han en afroamerikansk minoritetsreligion. Crivella har også ved flere anledninger forsøkt å sensurere publikasjoner som han anså som umoralske³⁶ og samtidig blitt anklaget for å favorisere evangelikale menigheter med skattelettelse og kortere ventetid for kommunale helsetjenester.³⁷ Slik høyesterett trosset Bolsonaro gikk de også på tvers av hva Crivella mente da de slo fast at Crivellas forsøk på sensur var ulovlig. Flere av dommerne var også svært kritiske til det de mente var Crivellas diskriminerende holdning overfor homofile.³⁸

Men forsvar av konservative verdier var ikke nok for å overbevise velgere som var misfornøyde med forverring av kommunale helsetjenester og utdanningstilbud, på toppen av en dårlig håndtering av konorapandemien. I november 2020 tapte Crivella kampen om gjenvalg som ordfører for Rio de Janeiro. At snever «verdipolitikk» ikke var nok for majoriteten av velgerne er kanskje noe andre evangelikale politikere bør lære av. Og i desember 2020 ble Crivella arrestert, siktet for korrupsjon. Dermed ble et forskningsspørsmål som har vært reist tidligere, om forholdet mellom evangelikale politikere og korrupsjon, aktualisert.³⁹

Konklusjon

Vi ser en rask vekst i evangelikale velgere som gjennom sin stemmeatferd og politiske mobilisering har forandret det politiske landskapet i Brasil. De siste årene har de vært en politisk kraft i høyredreiningen som fikk sitt tydelige uttrykk i valgseieren til Bolsonaro. Likevel begrenses antakelig den politiske suksessen til evangelikale politikere ved at de har snevret inn sin politiske profil samtidig som ikke-evangelikale politikere har forstått suksessoppskriften med å innta mer konservative ståsteder i verdispørsmål.

Evangelikale politikere kan ved første øyekast sies å true en sekularisme som bygger på et skille mellom religion og politikk. På et institusjonelt og konstitusjonelt nivå ser det likevel ut som om de i det store og det hele forsvaret det bestående i Brasils religionspolitikk, for eksempel når det gjelder grenseoppgangene mellom stat og kirke i undervisningspolitikken. Vi argumenterer derfor for at Brasil under Bolsonaro ikke er på vei mot en konfesjonell stat med teokratiske trekk. Det er få tegn i Bolsonaros konkrete politikk til et brudd med landets sekularistiske tradisjon og religionspolitiske modell, selv om bruddene i Bolsonaros retorikk

Published in Kirke og Kultur (2021) - an open, independent and long-established journal that focuses on issues and debate on values and publishes articles on religion, culture and society, literature, ethics and philosophy. The journal publishes peer-reviewed articles in Norwegian.

sammenliknet med hans forgjengere er påtakelige. Hvordan denne nye retorikken fra Bolsonaro og ulike evangelikale politikere vil prege brasiliansk offentlighet og politikk i årene fremover, gjenstår å se.

Brasils religiøse demografi er i rask endring. Konklusjonene her baserer seg på premisset om at de evangelikale er en religiøs minoritet og har interesse av å forsvare det religionspolitiske status quo. Det er derimot et stort spørsmål hva som vil bli den mektige evangelikale blokkens politikk hvis Brasil skulle gå fra å ha en protestantisk minoritet til å ha en protestantisk majoritet bestående hovedsakelig av evangelikale kristne med tilknytning til karismatiske pinsekirker. Da kan vilkårene for minoriteter som for eksempel tilhengere av afrobrasiliansk religion og ateister endres dramatisk.

Bibliografi

- Almeida, Ronaldo de. "Bolsonaro presidente: conservadorismo, evangelismo e a crise brasileira." *Novos estudos CEBRAP* 38, no. 1 (2019): 185-213.
- Asad, Talal. *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 2003.
- Bandeira, Olívia og Brenda Carranza. "Reactions to the Pandemic in Latin America and Brazil: Are Religions Essential Services?". *International Journal of Latin American Religions* 4, no. 2 (2020): 170-93.
- Casanova, J. "The Secular and Secularisms." *Social Research* 76, no. 4 (2009): 1049-66.
- Cohen, Jean L. "Rethinking Political Secularism." In *Religion, Secularism, and Constitutional Democracy*, edited by Jean L. Cohen og Cécile Laborde, 113-56. New York: Columbia University Press, 2016.
- Cruz, Isabela. "A disputa sobre os cultos evangélicos na pandemia." *Nexo Jornal*, <https://www.nexojournal.com.br/expresso/2020/03/20/A-disputa-sobre-os-cultos-evang%C3%A9licos-na-pandemia>.
- Cunha, Luiz Antônio. "A educação na concordata Brasil-Vaticano." *Educação & Sociedade* 30, no. 106 (2009): 263-80.
- Datafolha. "Intenção de voto para presidente da república – 25/10/18." <http://media.folha.uol.com.br/datafolha/2018/10/26/3416374d208f7def05d1476d05ede73e.pdf>.
- Follmann, José Ivo. "Progressive Catholicism and Left-Wing Party Politics in Brazil." In *The Church at the Grassroots in Latin America : Perspectives on Thirty Years of Activism*, edited by W. E. Hewitt og John Burdick, 53-68. Westport: Praeger, 2000.
- Fox, Jonathan. *Political Secularism, Religion, and the State. A Time Series Analysis of Worldwide Data*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Freire de Alencar, Gedeon. "Um país laico com um governo "terrivelmente cristão?". *Interações : cultura e comunidade* 14, no. 25 (2019): 13-28.
- Kuru, Ahmet T. "Passive and Assertive Secularism : Historical Conditions, Ideological Struggles, and State Policies toward Religion." *World politics* 59, no. 4 (2007): 568-94.
- Machado, Maria das Dores Campos. "Religião, cultura e política." *Religião & Sociedade* 32, no. 2 (2012): 29-56.
- Mariano, Ricardo. "Laicidade á brasileira: católicos, pentecostais e laicos em disputa na esfera pública." *Civitas - Revista de Ciências Sociais* 11, no. 2 (2011): 238-58.
- Melo, Sydney. "Deus, a Bíblia e os evangélicos na Constituinte (1987-1988)." *Caminhando* 23, no. 2 (2018): 81-105.
- Montero, Paula. "Secularism and Religion the Public Square in Contemporary Brazil." In *Handbook of Contemporary Religions in Brazil*, edited by Bettina E. Schmidt og Steven Engler, 379-94. Leiden/Boston: Brill, 2017.
- Reich, Gary og Pedro dos Santos. "The Rise (and Frequent Fall) of Evangelical Politicians: Organization, Theology, and Church Politics." *Latin American Politics and Society* 55, no. 4 (2013): 1-22.
- Rodrigues-Silveira, Rodrigo og Urizzi Cervi, Emerson. "Evangélicos e voto legislativo: diversidade confessional e voto em deputados da bancada evangélica do Brasil". *Latin American Research Review* 54, no.3 (2019): 560-573

Published in *Kirke og Kultur* (2021) - an open, independent and long-established journal that focuses on issues and debate on values and publishes articles on religion, culture and society, literature, ethics and philosophy. The journal publishes peer-reviewed articles in Norwegian.

Smith, Amy Erica. *Religion and Brazilian Democracy : Mobilizing the People of God*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Uribe, Gustavo. "Bolsonaro diz que indicará para vaga no STF ministro 'terrivelmente evangélico'." Folha de São Paulo, <https://www1.folha.uol.com.br/poder/2019/07/bolsonaro-diz-que-indicara-para-vaga-no-stf-ministro-terrivelmente-evangelico.shtml>.

---

¹ Paula Montero, "Secularism and Religion the Public Square in Contemporary Brazil," in *Handbook of Contemporary Religions in Brazil*, ed. Bettina E. Schmidt og Steven Engler (Leiden/Boston: Brill, 2017).

² Maria das Dores Campos Machado, "Religião, Cultura E Política," *Religião & Sociedade* 32, no. 2 (2012): 31-32.

³ José Ivo Follmann, "Progressive Catholicism and Left-Wing Party Politics in Brazil," in *The Church at the Grassroots in Latin America : Perspectives on Thirty Years of Activism*, ed. W. E. Hewitt og John Burdick (Westport: Praeger, 2000).

⁴ Vi bruker termen "evangelikal" fordi protestanter i Brasil kaller seg for 'evangélicos' (portugisisk), fordi gruppen som helhet har mange sammenfallende trekk med gruppen som i USA betegnes som 'evangelicals' og fordi gruppen har mindre til felles med etablerte ('established') kirkesamfunn med historiske røtter i Nord-Europa som for eksempel luthersk-evangeliske kirker.

⁵ J. Casanova, "The Secular and Secularisms," *Social Research* 76, no. 4 (2009): 1051-52.

⁶ Derfor forstår vi sekularisme som noe som uttrykkes gjennom konkret politikk, slik statsvitere som for eksempel Jonathan Fox forsøker å kartlegge. Jonathan Fox, *Political Secularism, Religion, and the State. A Time Series Analysis of Worldwide Data* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

⁷ Casanova, "The Secular and Secularisms," 1061.

⁸ Jean L. Cohen, "Rethinking Political Secularism," in *Religion, Secularism, and Constitutional Democracy*, ed. Jean L. Cohen og Cécile Laborde (New York: Columbia University Press, 2016), 141-42.

⁹ Ricardo Mariano, "Laicidade á brasileira: católicos, pentecostais e laicos em disputa na esfera pública," *Civitas - Revista de Ciências Sociais* 11, no. 2 (2011): 246.

¹⁰ Sydnei Melo, "Deus, a Bíblia e os evangélicos na Constituinte (1987-1988)," *Caminhando* 23, no. 2 (2018): 82.

¹¹ <https://www1.folha.uol.com.br/fsp/1995/9/17/brasil/35.html>. 25.01.21.

¹² Luiz Antônio Cunha, "A educação na concordata Brasil-Vaticano," *Educação & Sociedade* 30, no. 106 (2009): 269.

¹³ Talal Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 8.

¹⁴ Ahmet T. Kuru, "Passive and Assertive Secularism : Historical Conditions, Ideological Struggles, and State Policies toward Religion," *World politics* 59, no. 4 (2007).

¹⁵ Amy Erica Smith, *Religion and Brazilian Democracy : Mobilizing the People of God* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 19.

¹⁶ "Para além do R\$ 1 bilhão: os tributos que as igrejas não precisam pagar no Brasil".

<https://www1.folha.uol.com.br/mercado/2020/09/para-alem-do-r-1-bilhao-os-tributos-que-as-igrejas-nao-precisam-pagar-no-brasil.shtml>, 14.12.20.

¹⁷ "STF mantém aval para aula de religião vinculada a crença em escola pública."

<https://www1.folha.uol.com.br/educacao/2017/09/1922260-stf-mantem-aval-para-aula-de-religiao-vinculada-a-crenca-em-escola-publica.shtml>, 14.12.20.

-
- ¹⁸ "Um olho em Bolsonaro, outro no estado laico." <https://piaui.folha.uol.com.br/um-olho-em-bolsonaro-outro-no-estado-laico/>, 14.12.20.
- ¹⁹ Datafolha, "Intenção de voto para presidente da república – 25/10/18," <http://media.folha.uol.com.br/datafolha/2018/10/26/3416374d208f7def05d1476d05ede73e.pdf>.
- ²⁰ Det største partiet i kongressen, Arbeidernes Parti (PT), har totalt 54 medlemmer i Representantenes hus og 6 senatorer.
- ²¹ Ronaldo de Almeida, "Bolsonaro Presidente: Conservadorismo, Evangelismo E a Crise Brasileira," *Novos estudos CEBRAP* 38, no. 1 (2019): 202.
- ²² Basert på Rodrigo Rodrigues-Silveira og Emerson Urizzi Cervi, "Evangélicos e voto legislativo: diversidade confessional e voto em deputados da bancada evangélica do Brasil", *Latin American Research Review* 54, no.3 (2019): 560-573 og "Eleições 2018: bancada evangélica cresce na Câmara e no Senado". <https://www.diap.org.br/index.php/noticias/noticias/88900-eleicoes-2018-bancada-evangelica-cresce-na-camara-e-no-senado>, 14.12.2020.
- ²³ Smith, *Religion and Brazilian Democracy: Mobilizing the People of God*, 86.
- ²⁴ Rodrigo Rodrigues-Silveira og Emerson Urizzi Cervi, "Evangélicos e voto legislativo: Diversidade confessional e voto em deputados da bancada evangélica do Brasil", 560-573.
- ²⁵ Taylor C. Boas, "Pastor Paulo vs. Doctor Carlos: Professional titles as voting heuristics in Brazil", *Journal of Politics in Latin America* 6, no.2,(2014): 39-72.
- ²⁶ Smith, *Religion and Brazilian Democracy: Mobilizing the People of God*, 86.
- ²⁷ Gary Reich og Pedro dos Santos, "The Rise (and Frequent Fall) of Evangelical Politicians: Organization, Theology, and Church Politics," *Latin American Politics and Society* 55, no. 4 (2013): 14.
- ²⁸ *Ibid.*, 8.
- ²⁹ I 2020 valg, for eksempel, noe kandidater fra PT i enkel kommune har signert dokumenter som forsvarer "de verdier av tradisjonelle familier og mot abort". <https://www.cartacapital.com.br/politica/candidato-do-pt-em-sao-goncalo-assina-carta-contraborto-e-ideologia-de-genero/>
- ³⁰ Forfatterens oversettelse av: "Somo um país cristão. Não tem essa historinha de Estado laico. É Estado cristão, e quem for contra que se mude." <https://www.youtube.com/watch?v=gHnwzEAmgfU> 19.01.21.
- ³¹ Olívia Bandeira og Brenda Carranza, "Reactions to the Pandemic in Latin America and Brazil: Are Religions Essential Services?," *International Journal of Latin American Religions* 4, no. 2 (2020): 178.
- ³² En liste over delstater som tok slike initiativ i pandemiens tidlige fase finnes her: Isabela Cruz, "A Disputa Sobre Os Cultos Evangélicos Na Pandemia," *Nexo Jornal*, <https://www.nexojornal.com.br/expresso/2020/03/20/A-disputa-sobre-os-cultos-evang%C3%A9licos-na-pandemia>. 19.01.21.
- ³³ "O Estado é laico, mas somos cristãos e, entre as duas vagas que terei direito a indicar para o STF, um será terrivelmente evangélico." Gustavo Uribe, "Bolsonaro Diz Que Indicará Para Vaga No Stf Ministro 'Terrivelmente Evangélico'," *Folha de São Paulo*, <https://www1.folha.uol.com.br/poder/2019/07/bolsonaro-diz-que-indicara-para-vaga-no-stf-ministro-terrivelmente-evangelico.shtml>.
- ³⁴ "Universal 'faz jogo estratégico nojento', diz Malafaia sobre apoio de Kassio Nunes para o STF.", *Folha de São Paulo*, <https://tinyurl.com/y3wcb8p9>, 20.01.21.
- ³⁵ Gedeon Freire de Alencar, "Um País Laico Com Um Governo "Terrivelmente Cristão?," *Interações: cultura e comunidade* 14, no. 25 (2019): 16.
- ³⁶ https://brasil.elpais.com/brasil/2019/09/08/politica/1567961873_908783.html
- ³⁷ <https://noticias.uol.com.br/cotidiano/ultimas-noticias/2019/05/17/gestao-crivella-isenta-426-tempos-de-iptu-no-rio-mas-nao-revela-quais-sao.htm>
- ³⁸ "STF proíbe censura de livros no Rio e dá recado contra discriminação". https://brasil.elpais.com/brasil/2019/09/08/politica/1567961873_908783.html, 15.12.20.
- ³⁹ En drøftelse av denne sammenhengen overskrider denne artikkelens ramme, men har blant annet blitt diskutert her: Reich og dos Santos, "The Rise (and Frequent Fall) of Evangelical Politicians: Organization, Theology, and Church Politics."